

Kowalczyk, Elżbieta

Janowo i Mława : geneza miast pogranicza mazowiecko-krzyżackiego

Rocznik Mazowiecki 13, 43-53

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Elżbieta Kowalczyk

Janowo i Mława. Geneza miast pogranicza mazowiecko–krzyżackiego

W literaturze przedmiotu często przedstawiany jest pogląd, iż powstanie i rozwój mazowieckich miast położonych przy granicy krzyżackiej związane były z upadkiem gospodarki rolnej w państwie zakonnym w okresie po bitwie grunwaldzkiej i zwiększeniem zapotrzebowania na import artykułów żywnościowych¹. Nie sądzę, aby była to do końca prawda.

Zanim przejdę do meritum sprawy, chciałabym pokrótce przedstawić tło historyczne omawianego zagadnienia. Zacznę od stosunków mazowiecko–krzyżackich. Rok 1283, czyli rozgromienie ostatniego powstania pruskiego, przyjmowany jest powszechnie za datę ostatecznego podboju plemion pruskich i jaćwieskich przez Zakon Krzyżacki. Drugą ważną datą jest przeniesienie do Malborka w 1309 r. siedziby wielkiego mistrza. To przyspieszyło tworzenie państwa teokratycznego, a w konsekwencji pociągnęło za sobą konieczność wyznaczenia granic linearnych z sąsiadami, przede wszystkim z Mazowszem i jednoczącym się królestwem polskim. To także motywowało potrzebę zawłaszczania coraz to nowych, dobrze zagospodarowanych ziem polskich (np. ziemi michałowskiej, Pomorza Gdańskiego, Kujaw), sąsiadujących z państwem zakonnym, bowiem na rezultaty akcji kolonizacyjnej prowadzonej na podbitym obszarze trzeba było jeszcze poczekać. Akcja ta, prowadzona z wielkim rozmachem, aliści nie na całym obszarze państwa, niosła ze sobą wprowadzanie nowych form organizacji gospodarczej, prawnej i społecznej, nie znanych dotąd na podbitym obszarze.

W tym czasie na Mazowszu rozpoczyna się proces podziałów wewnątrz dzielnicowych, zapoczątkowany nie tyle po śmierci Konrada Mazowieckiego (bo wówczas oddzielono od Starego Mazowsza tylko ziemię dobrzyńską), co po śmierci Siemowita II w 1262 r. Podział ten, zlikwidowany na krótko

¹ M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959, s. 17, 53; za nim A. Borkiewicz–Celińska, *Osadnictwo Zawkrza w okresie książęcym*, [w:] *Studia i materiały do dziejów ziemi zawkrzeńskiej*, t. I, red. J. Antoniewicz, Warszawa 1971, s. 67.

po śmierci Konrada II w 1294 r., ponownie zaistniał po śmierci jego brata, Bolesława II w 1313 r. Dla potrzeb naszych istotne jest to, iż wówczas utrwalił się podział na księstwa płockie i mazowieckie, których granica przebiegała wzdłuż górnego Orzyca i Łydyńni.

Pierwsze zatargi mazowiecko–krzyżackie na tle granicznym pojawiają się już za Konrada Mazowieckiego w 1240 r. i dotyczą ziemi lubawskiej, następnie odżywają po jego śmierci w postaci sporu o Sasinię i Galindię, prowadzonego w kurii papieskiej przez jego syna, Kazimierza Kujawskiego. Nie będziemy ich tu rozstrząsać. Istotne jest to, iż Mazowsze traci wówczas obszary położone na północ od Brynicy, bowiem granica ustala się na tej rzece, dochodząc do Wkry w okolicach ujścia Nidy, co jest poświadczzone w 1260 r.² Koniec lat dwudziestych XIV w. to przesuwanie się kolonizacji zakonnej w prawe dorzecze Nidy, na obszar dawnego osadnictwa mazowieckiego. W 1328 r. zostają założone Koszelewy, leżące nad górną Wkrą (Welą)³ oraz Przełęk nad Nidą, położony między utraconymi mazowieckimi wsiami Gródki (Grotkowo) i Łęck⁴. Następnie, w 1334 r., kolonizacja obejmuje obszar wsi Gródki i Łęck⁵, po czym następuje przerwa, albowiem na przeszkodzie stają nieuregulowane sprawy graniczne z Mazowszem. Zakon pragnący zawłaszczyć jak najwięcej zagospodarowanych ziem mazowieckich zbiera świadectwa o przebiegu rzekomych granic mazowiecko–pruskich. Ich wartość dowodowa jest żadna, zwłaszcza w konfrontacji z innymi źródłami pisany, toponimią i źródłami materialnymi, a intencja aż nadto czytelna. Dla naszych rozważań najważniejsze jest to, że w zamiarach zakonnych leżało przechwycenie górnego międzyrzecza Orzyca oraz dorzecza górnej i środkowej Nidy.

W rezultacie normalizacji stosunków polsko–krzyżackich w 1343 r., czyli po zawarciu pokoju kaliskiego, dochodzi w tymże roku, 8 listopada w Bratanie, do podpisania ugody granicznej mazowiecko–krzyżackiej. Sporny obszar zostaje podzielony na połowę, a wzdłuż wyznaczonej granicy rozpoczyna się wznoszenie wału podłużnego, poświadczonego na początku XV w. jako *Landwehr*⁶, zwanego później *Wałem Granicznym*, który wyznaczał część północnej granicy Polski do 1919 i 1945 r. Dodatkowym impulsem do unormowania stosunków granicznych było wydzielenie w 1341 r. z rozległego komturstwa dzierzgońskiego, komturstwa ostródzkiego.

To wszystko zaowocowało natychmiastowym wznowieniem przez Zakon akcji kolonizacyjnej. W 1344 r. zostaje założone miasto w Działdowie⁷, którego nazwa po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych pod datą 25 IX 1343 r.⁸

² *Urkundenbuch des Bistums Culm*, t. I, wyd. C. P. Woelky, Danzig 1887, nr 126.

³ *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: Pr. Urk.), t. II/2, wyd. M. Hein, Königsberg 1935, nr 624.

⁴ Pr. Urk., t. II/2, nr 608.

⁵ Pr. Urk., t. II/2, nr 859, 967.

⁶ *Ordensfolianten* (dalej: OF), 270a, k. 93v, 97–97v, 101, 101v–103.

⁷ Pr. Urk., t. III/2, nr 661.

⁸ Pr. Urk., t. III/2, nr 602.

Jego początki wiązane były w historiografii niemieckiej, a za nią i w polskiej, z rzekomym wybudowaniem tu zamku już w 1306 r. Wiadomość tę podaje się mylnie za Christophem Hartknochem (1684 r.)⁹, choć zawiera ją już starsze o 90 lat dzieło Caspara Hennenbergera (1595 r.)¹⁰, a wspólnym dla nich źródłem jest *Kronika Pruska* Szymona Grunau spisana ok. 1526 r.¹¹ Nie jest to jednak wiadomość prawdziwa, bowiem przeprowadzone badania wykopaliskowe wykazały, iż początku budowy zamku nie da się przesunąć poza połowę XIV w.¹²

Lokowanie miasta i rozpoczęcie budowy zamku spowodowane było nie tylko potrzebami wewnętrznej kolonizacji i ochroną powstających wokół nowych wsi, ale zapewne wiązało się z organizacją wymiany z lepiej zagospodarowanymi obszarami pogranicznymi Mazowsza. Niestety stan źródeł mazowieckich oraz słabe rozpoznanie źródeł krzyżackich nie pozwala na wiarygodne określenie tych kontaktów. Przywołane wyżej archiwalne dokumenty krzyżackie opisujące granicę z Mazowszem, zawierają ciekawą wiadomość z początku XV w. o istniejącej do dziś drodze — *landstrasse*, biegnącej między Rywocinami po stronie zakonnej a mazowieckim Kęczewem, łączącej Działdowo z Kuczborkiem i ze Szreńskiem.

Po podpisaniu ugody granicznej w 1343 r. kolonizacja zagarniętych ziem mazowieckich przesuwa się w górę Nidy¹³ i nasila w latach pięćdziesiątych. Pociąga to za sobą konieczność założenia nowego ośrodka administracyjnego i handlowego. Powstaje on w 1381 r. w Nidzicy, przy poświęconym od 1376 r. zamku¹⁴, choć nazwa tej osady znana jest już od 1359 r.¹⁵

Ówczesne kontakty między miastami krzyżackimi a Mazowszem musiały mieć istotny wymiar, skoro w 1383 i 1384 r. nastąpiły dwie pierwsze lokacje miast mazowieckich położonych przy granicy, w Szreńsku i Kuczborku. Pierwsza miejscowość to stary gród znany z falsyfikatu mogileńskiego. Miejscowość ta została nadana Stanisławowi Gradowi przez Siemowita III, a zatem przed śmiercią tego księcia w 1381 r.¹⁶ Wnioskując z nieco późniejszych danych,

⁹ Ch. Hartknoch, *Alt und Neues Preussen oder preussischen Historien*, Frankfurt und Leipzig 1684, s. 415.

¹⁰ C. Hennenberger, *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, s. 435.

¹¹ *Simons Grunau's Preussische Chronik*, wyd. M. Perlbach, t. I, Leipzig 1876, s. 42.

¹² M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie w latach 1981–1989*, Warszawa 1990 (mps w archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Ciechanowie).

¹³ W 1344 r. powstają Kisiny, w 1351 r. Wierzbowo, Rączki, przed 1351 r. Bursz, Narzym, Żaluski, Pr. Urk., t. IV, nr 605, 684, 692. Znamienne jest to, że znaczna część zakładanych wsi położona jest tuż przy granicy mazowieckiej, czasami na obszarze starszych wsi mazowieckich, jak to dowodnie ma miejsce w przypadku wsi Bartoszkki założonej w 1349 r. na obszarze wsi Spicymierz, ibidem, nr 454, założonego w 1355 r. Dobrzynia, w miejscu wcześniejszych Sokolów, ibidem, t. V/1, nr 330, a w 1359 r. Zbylutów w miejscu Sokolina, ibidem, t. V/2, nr 769.

¹⁴ E. Martuszewski, *Historia Nidzicy*, [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976, s. 62. Pogląd M. Grzegorza, *Rozwój Nidzicy na tle procesów osadniczych w komornictwie w okresie krzyżackim*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1982, nr 4 (158), s. 289–294, o budowie zamku po 1257 r., nie jest do utrzymania i ma źródło w niewiarygodnym przekazie Grunau, o założeniu Nidzicy (miasta i zamku) w 1238 lub 1299 r., *Simons Grunau's...*, s. 38, 42.

¹⁵ Pr. Urk., t. V/2, nr 769.

¹⁶ *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu* (dalej: S. płocki), oprac. A. Borkie-

wokół Szeńska położonych było kilka innych osad (Kowalewo, Przychód, Garkowo, Słoszewo, Kunki), będących własnością Gradów szeńskich. W 1397, a raczej w 1399 r.¹⁷ Siemowit IV przyznał miastu prawo pobierania cła od przejeżdżających kupców i woźniców w promieniu jednej mili i zwolnił jego mieszkańców od cła w granicach księstwa płockiego. W 1485 r. miasto otrzymało (raczej potwierdzenie) prawo targu tygodniowego w poniedziałek¹⁸.

Druga lokacja dokonuje się w Kuczborku w 1384 r.¹⁹, centrum większej, dobrze zagospodarowanej włości książecej, którego nazwa nie została do dziś w zadawalającym stopniu objaśniona. Należy ona do wyjątkowych na Mazowszu nazw niemieckich. Barbara Czopek-Kopciuch wyprowadza ją z wschodnio-środkowo-niemieckiego *krutsch* — 'krzyż, rycerz krzyżowy'²⁰, o czym pisałam wcześniej w nieznannej tej autorce publikacji²¹. Być może należałoby się zastanowić nad możliwością powiązania tej nazwy z miejscem koncentracji wojsk polskich, uczestniczących w krucjatach pruskich.

W 1384 r. Kuczbork zostaje oddany pod zastaw Andrzejowi z Radzikowa z rodu Ogończyków, a następnie, po niewykupieniu zastawu, staje się własnością tego rodu²². W przywileju nadającym prawo chełmińskie Siemowit IV zezwala na odbywanie targu tygodniowego i jarmarku oraz pobieranie cła od wszystkich kupców, ponadto właścicielowi przysługiwało prawo sądenia wszystkich spraw. Z chwilą przejścia w ręce prywatne znaczenie tego ośrodka nabiera innego wymiaru, zwłaszcza że w tymże roku Zawkrze zostaje oddane Zakonowi w zastaw, który trwa do 1399 r. i ponownie w latach 1407–1411. Szeńsk i Kuczbork, pozostając w rękach prywatnych, pełnią rolę ośrodków wymiany lokalnej, wchodząc jednocześnie w kontakty z pobliskimi miastami krzyżackimi. Z 1392 r. mamy wiadomość, że w Kuczborku, po pewnych zawirowaniach w stosunkach mazowiecko-polsko-krzyżackich, wielki mistrz przyjął przysięgę posłuszeństwa od miejscowego rycerstwa²³. Marek Radoch dopuszcza, iż mieściło się tu centrum administracyjne Zawkrza w okresie zastawów i może siedziba prowizora²⁴, co wymaga jednak dalszych badań. W 1489 r. Kuczbork do-

wicz-Celińska, z. 3, Warszawa 1998, s. 302–303.

¹⁷ *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 122 (dalej: KDKM); W. Sieradzan (rec.), B. Możejko, *Ród Świnków na pograniczu polsko-krzyżackim w średniowieczu*, Gdańsk 1998, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1999, nr 1 (223), s. 150.

¹⁸ S. płocki, z. 3, s. 303.

¹⁹ Pomijam tu zagadnienie prawdopodobieństwa identyfikacji sąsiedniego Kozielska z *Oselczem* falsyfikatu mogileńskiego i przejściem przez Kuczbork jego roli administracyjnej, E. Kowalczyk, *Kozielsk i Żmigród — z okazji zakończenia edycji Słownika Starożytności Słowiańskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM), R. 45, 1997, nr 2, s. 223–228.

²⁰ B. Czopek-Kopciuch, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995, s. 102.

²¹ E. Kowalczyk, *Oselcz-Kozielsk. Ze studiów nad pograniczem polsko-pruskim*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. VII, 1989, s. 6–7. (W publikacji tej nie wydrukowano ostatniej strony tekstu zawierającej wnioski końcowe).

²² S. płocki, z. 2, Wrocław 1981, s. 156.

²³ *Annalista Thoruniensis*, [w:] *Scriptores Rerum Prusicarum*, t. III, wyd. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strelhke, Leipzig 1866, s. 180.

²⁴ M. Radoch, *Z dziejów stosunków mazowiecko-krzyżackich na przełomie XIV i XV wieku*, cz. III, *Jeszcze w sprawie zastawów ziemi zakonowi krzyżackiemu przez księcia płockiego Siemowita IV w latach 1382–1402*, [w:] *Mazo-*

staje prawo jarmarku na wiosnę, w dzień św. Stanisława oraz targu sobotniego²⁵. Było to zapewne potwierdzenie istniejącego stanu.

Pozostawmy jednak oba miasta, bo nie one są tematem wystąpienia. Interesować nas będzie obszar położony bardziej na wschód, w dorzeczu górnego Orzyca, przez który wiódł już w dobie wczesnego średniowiecza połączony szlak z Płocka i Wyszogrodu oraz inny szlak z Ciechanowa, do brodu Sgiersk na Orzycu i dalej w głąb terytorium pruskiego. Znaczenie obu szlaków łączących się przy brodzie było na tyle ważne, że na północnym jego przedpolu wzniesiono dwie zapory w postaci podłużnych wałów²⁶. Pierwsza z nich, *Stary Wał*, broniła dojścia do samego brodu, druga, *Szwedzki Wał*, położona ok. 10 km dalej na północ, blokowała szlak wiodący do brodu.

Kontrolę nad szlakiem sprawował początkowo gród w Grzebsku, poświadczony w falsyfikacie mogileńskim. Późniejsze dzieje tego ośrodka są mało znane i jeszcze kilka lat temu sądzono, że miejscowość ta pojawia się ponownie w źródłach dopiero w 1401 r.²⁷ Tymczasem opublikowane przez Klausa Neitmanna źródła wykazały, iż Grzebsk był w drugiej połowie XIV w. nadal ważnym centrum tutejszego osadnictwa, istotnym do tego stopnia, że w 1384 r. stał się przedmiotem odrębnego zastawu, przekazanego przez Siemowita IV Zakonowi, na krótko przed zastawem całego Zawkrza²⁸. Nie będę zatrzymywała się nad tym zagadnieniem. Dla naszych potrzeb istotne jest wyłącznie to, iż w dwóch zestawieniach podskarbiego Zakonu, sporządzonych między 3 grudnia 1397 a 15 stycznia 1399 r. Grzebsk określony jest jako *stetchen Grzechkow, Grezbskow*, czyli miasteczko. Z określeniem *civitatem et villam* Grzebsk pojawił się następnie dwukrotnie w źródłach mazowieckich, w 1433 i 1434 r.²⁹ Tymczasem nic nie wiemy o lokacji miejskiej tej osady, czy to jako własności książęcej, czy prywatnej. Procesy miastotwórcze Grzebska, sięgające korzeniami targu przy grodzie wczesnokasztelańskim, podobne do tych, które spowodowały lokowanie miast w Szeńsku i być może w Kuczborku, zostały przerwane na skutek nałożenia się kilku czynników: 1) zastawu, 2) przejścia osady w ręce prywatne, zapewne między 1399 a 1401 r., mniej pewne, że przed zastawem w 1384 r., co sugerować może przykład Kuczborka, czy jeszcze wcześniej nadanego Szeńska, 3) lokowania w jego pobliżu dwóch miast książęcych Janowa (1422 r.) i Mławy (1429 r.), 4) zmiany polityki miejskiej książąt mazowieckich, 5) może także zmiany stosunku do rodu Świnków, w których posiadanie przeszedł Grzebsk na początku XV w. Nie bez znaczenia dla degradacji Grzebska było wprowadzenie nowej struktu-

wsze i jego sąsiedzi w XIV–XVI wieku, red. J. Śliwiński, Studia i Materiały WSP, nr 126, Olsztyn 1997, s. 42–43.

²⁵ S. płocki, z. 2, s. 156.

²⁶ E. Kowalczyk, *Wały podłużne pogranicza mazowiecko-pruskiego*, „Mazowsze” 1994, nr 1, s. 1–5.

²⁷ S. płocki, z. 1, Wrocław 1980, s. 97–98.

²⁸ K. Neitmann, *Die Pfandverträge des Deutschen Ordens in Preussen*, „Zeitschrift für Ostforschung”, t. XLI, 1992, z. 1, s. 43.

²⁹ G. i J. Zielińscy, *Wiadomość historyczna o rodzie Świnków oraz rodowód pochodzącej od nich rodziny Zielińskich herbu Świnka*, cz. I, *Oł najdawniejszych czasów do roku 1600*, cz. 1–2, t. I–III, Toruń 1880–1881, s. 150, nr XXVIII, s. 152, nr XXXII.

Nie bez znaczenia dla degradacji Grzebska było wprowadzenie nowej struktury administracyjnej i sądowej w tej części Mazowsza, z chwilą odzyskania przez Siemowita IV Zawkrza w 1399 lub 1411 r.

Zaangażowanie Siemowita IV w starania o koronę polską zaowocowało koniecznością zastawu Zawkrza i bez wątpienia wpłynęło na rozwój gospodarczy tego obszaru. Niestety problem ten pozostaje jak dotąd poza zainteresowaniami historyków. W tym samym czasie uwaga drugiego księcia mazowieckiego, Janusza I skierowana była na zagospodarowanie północno-wschodnich obszarów Mazowsza. Sytuację dodatkowo komplikowało stopniowe zaognianie stosunków polsko-krzyżackich. To wszystko spowodowało, że rozwój gospodarczy mazowieckiej strefy pogranicza został nieco przesunięty w czasie, do okresu po bitwie grunwaldzkiej. Wówczas to, do księstwa płockiego wróciło Zawkrze, aliści wyrok sądu polubownego przed Zygmuntem Luksemburskim, przywracający granicę z 1343 r., unicestwił rewindykacyjne żądania książąt mazowieckich, w obrębie których miała znaleźć się Nidzica³⁰.

Czy jednak osłabienie państwa zakonnego po 1410 r. można uznać za jedyny impuls dla powstania nowych mazowieckich miast nadgranicznych, można powątpiewać. Świadczą o tym dzieje pierwszego z założonych tu miast książęcych. Było to Janowo, położone na równoleżnikowym odcinku Orzyca, wyznaczającym od 1343 r. granicę państwową, w pobliżu wspomnianego już brodu Sgiersk³¹. Jego założenie poprzedzała położona tu *villa Comorowgrad*, poświadczona po raz pierwszy w 1401 r. i ponownie w latach 1411–1413³², a sam bród określany był także jako *passus in Comorowigrod*³³. Nazwa tej osady wywodzi się moim zdaniem od założonego w nieznanym nam czasie, nie zlokalizowanego dotąd grodu strzegącego przeprawy. Jej niemieckie tłumaczenie brzmi Mockenberg, Mucolburg, później Mückenhausen³⁴, bowiem niemiecka *Mücke* — 'komar', to staropolski *komor* — 'komar'.

Osada Komorówgród leżała zapewne po obu stronach Orzyca, a po wyznaczeniu granicy w 1343 r. jej część położona na brzegu północnym wraz z rosnącym wokół lasem Raduka znalazła się w państwie zakonnym. O zwrot tego obszaru występował Janusz I po bitwie grunwaldzkiej. Ludność wsi lub raczej osady targowej, korzystając z przygranicznego położenia trudniła się handlem,

³⁰ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. II, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1893, s. 194 (dalej: Lites II). Przez krótki okres bezpośrednio po bitwie grunwaldzkiej Władysław Jagiello przekazał księżętom mazowieckim Ostródę, Działdowo, Nidzicę i Szczytno.

³¹ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. II, Dokumenty z lat 1249–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa, Wrocław 1989, nr 248, 257 (dalej: NKDM).

³² Lites II, s. 63, 167, 175, 193; E. Kowalczyk, *Komorówgród — zaginiony gród na pograniczu mazowiecko-pruskim?* [w:] *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. W. Nowakowski, Warszawa 1996, s. 159–161; M. Radoch, op. cit., s. 90–91; idem, *Zarys działalności polityczno-dyplomatycznej książąt mazowieckich wobec państwa krzyżackiego w Prusach w latach 1385–1407*, *Studia i Materiały WSP, Historia*, nr 141, Olsztyn 1998, s. 85.

³³ Lites II, s. 63, art. XVI i s. 193.

³⁴ E. Kowalczyk, *Komorówgród...*, z przykrością muszę stwierdzić, iż publikacja ta pełna jest błędów literowych, których nie mogłam skorygować, gdyż nie otrzymałam korekty.

jak na to wskazuje przykład Mikołaja, poddanego księcia Janusza I, obrabowanego przez Krzyżaków w 1411 r.³⁵

Znaczenie przeprawy na Orzycu dla gospodarki księstwa Janusza I było na tyle istotne, że książę ten w 1421 r. lokował tu miasto na prawie chełmińskim. Przybiera ono na cześć księcia nazwę Janowo Miasto (*Janowomyastho*)³⁶. O tym, że proces miastotwórczy rozpoczął się wcześniej, można wnosić również z dokumentu lokacyjnego. Mówi się w nim o istniejącej *civitas* i o *locatos et locandos*³⁷ oraz o kościele. Z braku badań archeologicznych nie wiemy, jak daleko można cofnąć metrykę tej osady, natomiast erekcję kościoła pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela należy przypisać Januszowi I. Nastąpiło to po 1374 r., kiedy książę ten, jeszcze za życia ojca otrzymał we władanie tę część Mazowsza³⁸. Oznacza to jednocześnie, że nie tylko sama osada, ale i cała okolica była dość ludna. Św. Jan Chrzciciel stał się patronem miasta, na co wskazuje jego głowa umieszczona na pieczęci miejskiej, znanej od 1483 r.³⁹

Niedługo po lokacji Janowo nabrało znaczenia jako punkt kontaktów mazowiecko-krzyżackich. Jeszcze w 1401 r. wielki mistrz krzyżacki zaproponował księciu Januszowi I odbyte zjazdu w Komorówgrodzie⁴⁰. W 1412 r. miał zamiar procedować tu Benedykt z Makry, arbiter sporu mazowiecko-krzyżackiego, jednak ze względu na to, że miejsce to *erat iudici et partibus periculosus, gravis et desertus*, zapewne w wyniku działań wojennych 1410 r., zmienił decyzję⁴¹. W 1420 r. miejsce odbycia rozmów dotyczących ostatecznego wyznaczenia granicy mazowiecko-krzyżackiej określono jako *uff dem forte Singirbrast*, czyli przy brodzie Sgiersk oraz *czu Mockenberg off der Oretsch*⁴², czyli w Komorowie. Natomiast od 1447 r. jako miejsce zjazdu w sprawie uregulowania spraw nadgranicznych pojawia się Janowo⁴³. Następnie w warunkach rozejmu mazo-

³⁵ Lites II, s. 63. Być może zapis dotyczy jednak mieszkańca krzyżackiej części Komorowa, bowiem Janusz I po bitwie grunwaldzkiej przejął na krótko Nidzicę i przyległe terytorium.

³⁶ W połowie XV w., w źródłach krzyżackich nosi nazwę *Jonemeste*, a jako *Janoua sonsten Janumest genant* pojawia się na mapie C. Hennenbergera z 1576 r. i w jej omówieniu, *Erclerung...*, s. 160.

³⁷ Dokument lokacyjny wydrukował W. H. Gawarecki, *Przywileie, nadania i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego*, Warszawa 1828, s. 93–98; *Metryka Koronna* (dalej: MK), 3, 72 (c. 1456 r.), wypisy w kartotece Zakładu Atlasu Historycznego Mazowsza IH PAN w Warszawie. Por. A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław 1970, s. 151; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. III, Warszawa 1882, s. 433.

³⁸ T. Żebrowski, *Kościół (XIV–początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do roku 1526*, pod red. A. Gieyszтора i H. Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 350, uważa, że osada poprzedzająca miasto powstała w 2. poł. XIV w. po wytyczeniu granicy w 1343 r.

³⁹ M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 16, 1937, nr 4, s. 55. Pieczęć ta znana jest jeszcze z 1533, 1535 i 1553 r. Jak dotąd nie wyjaśniono dlaczego jej legenda brzmi SIGILLUM + CIVITATIS + PYLCZE. Nie ma też żadnych przesłanek wskazujących na to, że była to pierwotna nazwa tego miasta.

⁴⁰ M. Radoch, *Z dziejów stosunków...*, s. 90; idem, *Zarys działalności...*, s. 85.

⁴¹ Lites II, s. 175.

⁴² *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska, Kraków 1882, s. 478, przyp. 1. Kontekst topograficzny obu zapisów pozwala na utożsamienie tych miejsc.

⁴³ *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert*, t. II, wyd. E. Weise, Marburg 1958, nr 206.

wiecko–krzyżackiego z 1459 r. postanowiono, aby zjazdy dla rozstrzygnięcia spornych spraw odbywały się co roku w styczniu, na przemian w Janowie i Działdowie⁴⁴, po czym w 1472 r. ustalono, że miejscami spotkań obok Janowa będzie Mława i Nidzica⁴⁵.

Janowo założono ok. 800 m od brodu Sgiersk. Pierwszym jego wójtem był Mikołaj, zwany Wańkiem⁴⁶. Wójtostwo, o którego pierwszej sprzedaży dowiadujemy się już w kilka lat po lokacji, w 1430 r., gdy warte było 60 kop groszy praskich⁴⁷, przechodziło z rąk do rąk, a na należących do niego wólkach założono folwark⁴⁸. Miasto rozwijało się szybko i przed 1437 r. wchłonęło sąsiednią wieś Mączki⁴⁹, a po inkorporacji tej części Mazowsza do korony stało się miastem królewskim. Jeszcze w dobie władztwa książęcego ustanowiono tu trzy jarmarki (1473 r.)⁵⁰ oraz cło lądowe i mostowe⁵¹. Poprzestańmy na tym⁵².

Przejdźmy do dziejów Mławy, drugiego książęcego miasta pogranicza. Jego geneza jest zupełnie inna i niezbyt jasna. Zaczniemy od tego, że w odległości ok. 10 km na południe od późniejszej Mławy, znajdował się w XI w. jeden z najwcześniej poświadczonych grodów mazowieckich — Stupsk. W jego pobliżu, w odległości 4 km natrafiamy na drugi gród, położony na obszarze wsi Wola Szydłowska⁵³, powstały na początku X w. i w tymże wieku opuszczony⁵⁴, mający tradycję osadniczą sięgającą VII–VIII w. Relacje między oboma ośrodkami nie zostały dotychczas zbadane.

Pierwsza istotna wiadomość związana z powstaniem Mławy pochodzi z okresu wkrótce po zwrocie Zawkrza w 1411 r., gdy objęto je nowymi podziałami administracyjno–sądowymi. Oto z lat 1412–1418 r. dysponujemy wiadomością,

⁴⁴ W. Sieradzian, *Sąsiedztwo mazowiecko–krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo–Wschodniej w latach 1411–1466*, Toruń 1999, s. 80.

⁴⁵ KDKM, nr 226; MK 5, 63.

⁴⁶ MK 3, 68 (c. 1456 r.).

⁴⁷ *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI w.*, t. II, *Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433*, wyd. A. Włodarski, Pomniki Prawa, t. VI, Warszawa 1930, nr 187.

⁴⁸ *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, cz. II, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1968, s. 38; *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, t. II, 1660–1661, wyd. A. Wawrzyńczyk, Warszawa 1989, s. 143.

⁴⁹ MK 3, 320–320v (c. 1456 r.).

⁵⁰ *Matricularum Regni Poloniae summaria* (dalej: MRPS), t. V/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1919, nr 3835.

⁵¹ MRPS, t. IV/1, Warszawa 1910, nr 5230. Miejsce pobierania cła mostowego nie jest oczywiste. Mogło się ono znajdować w samym Janowie, jak też przy Młynie Janowskim, za czym przemawiałby układ dróg. Wedle J. Powierskiego, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. I, Malbork 1996, s. 185, pobieranie cła lądowego mogło poprzedzać powstanie miasta.

⁵² Szerzej o dziejach Janowa patrz E. Kowalczyk, *Krajobrazy kulturowe — Janowo nad Orzycem*, „Światowit”, Nowa seria, t. I (42), 1999, fasc. B, s. 138–146, pl. 61–62, 102.2.

⁵³ A. Gieysztor (rec.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, oprac. I. Górski i in., Wrocław 1976, KHKM, R. 25, 1977, nr 4, s. 550, był zdania, że obiekt w Woli Szydłowskiej to dawne Wyszyń. Datowanie ustalone metodą dendrochronologiczną, M. Dulinić, *The first dendrochronological dating of the strongholds in northern Mazovia*, [w:] *Origins of Central Europe*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 1997, s. 139.

⁵⁴ M. Dulinić, *Archeologia o Mazowszu w czasie powstania państwa polskiego. Zarys problematyki*, „Archeologia Polski”, t. 44, 1999, z. 1–2, s. 101.

iż tutejsze sądy powiatowe odbywały się w Wyszynach (poświadczonych od 1349 r.), leżących tuż obok grodziska w Woli Szydłowskiej, skąd zostały przeniesione do Mławy⁵⁵. To wszystko wiedzie nas ku stwierdzeniu, iż w tradycji miejscowego osadnictwa centrum lokalnej władzy związane było z okolicą Stupska i Wyszyn.

Nie dostrzegając tego faktu, kilku badaczy⁵⁶ poszukiwało wczesnośredniowiecznych korzeni miasta na obszarze samej Mławy. Były dwa powody do zajęcia takiej postawy badawczej. Pierwszym z nich był tajemniczy *Oselzch* z fałszyfikatu mogileńskiego, którego do dnia dzisiejszego nie udało się pewnie zidentyfikować⁵⁷. Od lat sześćdziesiątych dużą popularnością cieszy się propozycja Ireny Gieysztorowej i Tadeusza Lalika odczytania tej nazwy jako Kozielska i powiązania z Kozielskiem, leżącym tuż pod Kuczborkiem⁵⁸. Tak się jednak składa, że na obszarze dzisiejszej Mławy znany jest również Kozielsk. Jest to nazwa niewielkiego wzgórza, oddzielonego od Mławy głęboką doliną Seracza, na którym od kilku stuleci znajduje się cmentarz. W miejscu tym, w 1550 r., dwaj bracia Zagórni ufundowali drewniany kościół pod wezwaniem św. Wawrzyńca⁵⁹. Połączenie tych dwóch elementów wystarczyło, aby forsować tezę o wczesnośredniowiecznej genezie Mławy, co najmniej z XII w., identyfikowanej poprzez Kozielsk z *Oselschem*. Przybrało to wnet karykaturalną postać w jednej z publikacji archeologicznej, w której czytamy „Kozielsk, gm. Kuczbork [...] gród [...] w obrębie dzisiejszej Mławy (?)”⁶⁰.

Najstarsze wiadomości dotyczące okolic późniejszej Mławy informują nas o istnieniu tu niewielkiej włości książęcej, położonej na obszarze bagiennej puszczy mławskiej. Należały do niej wsi: Mławka, Modła, Nowa Wies⁶¹ oraz osady przemysłowe — młyny i kuźnica (Mławka, Ruda, Zawada)⁶², ulokowane na Mławce, w bezpośrednim sąsiedztwie wyznaczonej w 1343 r. granicy z Zakonem. Tu zatrzymajmy się na chwilę nad etymologią nazwy tego miasta. Karol Zierhoffer uznał ją za niejasną⁶³, a Stanisław Rospond powiązał z serbsko-chorwackim *mlava* — ‘słabo, wolno płynąca rzeka’ i ukraińskim *mlavij* — ‘słaby, wątyły’, zawierającym temat **mel-*, *ml-*, *mla-*, czytelny w słowach: mielizna, mleć, młyn, mleko, ale i *mlaka* — ‘moczar, bagno’. Badacz ten przyjmuje, że pierwotna

⁵⁵ A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław 1962, s. 18–19; S. płocki, z. 4, Warszawa 2000, s. 336–337.

⁵⁶ J. Wierzbowski, *Zabytki architektury powiatu mławskiego*, [w:] *Studia i materiały do dziejów...*, s. 238–240 za T. Żebrowskim; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 12, przyp. 3.

⁵⁷ Por. E. Kowalczyk, *Oselzch...*; eadem, *Kozielsk i Żmigród...*

⁵⁸ T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*, *Studia z dziejów osadnictwa*, t. V, Wrocław 1967, s. 20, 22.

⁵⁹ J. Wierzbowski, op. cit., s. 238–239.

⁶⁰ M. Miśkiewicz, *Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu*, Płock 1982, s. 147. Pomysł powiązania Mławy z Kozielskiem jako za mocno naciągany, poddał krytyce A. Kociszewski w recenzji t. I, *Studiów i materiałów do dziejów ziemi zawkrzeńskiej*, „Rocznik Mazowiecki”, t. VI, 1976, s. 463–464.

⁶¹ S. płocki, z. 3, s. 200, 202, 216–217.

⁶² Ibidem, z. 3, s. 199–200.

⁶³ K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 265.

nazwa rzeki (*Mława* — 1425 r.) została przeniesiona na nazwę osady (miasta), po czym ponownie, ale już w formie zdrobniałej na rzekę⁶⁴. Mechanizm przekształcenia nazwy i jej wędrówka nie jest jednak do końca oczywisty, bowiem najstarszy zapis nazwy osady Mławki, położonej nad Mławą (Mławką) i odległej od miasta Mławy o 4 km, pochodzi już z 1413 r.⁶⁵ Gdybyśmy uznali, że zdrobniała nazwa tej osady powstała od wcześniej istniejącej nazwy miejscowej — Mława, a nie od nazwy wodnej, oznaczałoby to, że istnienie Mławy (jako osady) należy przesunąć co najmniej do początku XV w. Jednocześnie zdrobnienie nazwy wodnej, Mława na Mławka, należałoby powiązać z powstaniem nad tą rzeką osady o nazwie zdrobniałej w stosunku do leżącej dalej osady Mława.

Wyjątkowa jest też niemiecka nazwa Mławy — *Zum Leven*, zawierająca określenie przyimkowe *zu dem* — oznaczające kierunek 'do, ku'. Jest to niemiecko-polska hybryda, w której człon drugi — Mława, uległ elipsie (zanikło M). Z identycznym zjawiskiem spotykamy się w ziemi chełmińskiej, gdzie dwie leżące obok siebie pod Chełmżą miejscowości Mlewo i Mlewiec, nosiły niemiecką nazwę *Lewen*⁶⁶.

Jak można przypuszczać, w obrębie późniejszego miasta, znajdował się dwór książęcy (leśny?)⁶⁷, powstały zapewne przed zastawem Zawkrza, skoro tu, zaraz po jego zwrocie w 1411 r. urzędował rządcą zawkrzeński (mławski), podlegający staroście plockiemu⁶⁸. Może zatem początki Mławy należy wiązać z osadnictwem skupionym wokół dworu książęcego. Innego zdania była Anna Borkiewicz-Celińska, która przychyliła się do poglądu, iż początki Mławy należy upatrywać w chęci stworzenia osiedla z komorą celną⁶⁹. Natomiast w wydanych niedawno *Dziejach Mazowsza* z wypowiedzi Henryka Samsonowicza zdaje się wynikać, że badacz ten początki Mławy odnosi do 2. połowy XIV w.⁷⁰, nie precyzuje jednak, czy miało to miejsce przed zastawem Zawkrza, czy w czasie jego trwania. Badając początki Mławy należałoby podjąć jeszcze jeden wątek, całkowicie dotąd pomijany, a mianowicie rozwój tutejszego młynarstwa i eksploatacji złóż rudy darniowej w dobie zastawów Zawkrza na potrzeby osadnictwa rozwijającego się po stronie zakonnej. Skądinąd wiemy, że na początku XV w. w pobliżu kuźnicy i młynów, ulokowanych na Mławce po stronie mazowieckiej, istniały dwie inne kuźnice po stronie zakonnej, w Dwukołach i Szczepce, położone na samej granicy z 1343 r.

⁶⁴ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 229–230. Por. S. plocki, z. 3, s. 200.

⁶⁵ S. plocki, z. 3, s. 199–200.

⁶⁶ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska, Wrocław 1971, s. 79.

⁶⁷ Młynarz z Mławki został w 1432 r. zobowiązany do wykonywania robót snycerskich na dworze książęcym, S. plocki, z. 3, s. 199.

⁶⁸ A. Wolff, op. cit., s. 64–65.

⁶⁹ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo Zawkrza...*, s. 68.

⁷⁰ S. Samsonowicz, *Gospodarka i społeczeństwo (XIII–początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza...*, s. 256.

Dokument lokacyjny Mławy⁷¹, wystawiony w 1429 r. przez książąt niedzielnych, synów Siemowita IV — Siemowita V, Kazimierza II i Włodzisława I, rządzących Mazowszem, wyraźnie stwierdza, iż miasto założono w pewnym oddaleniu od szlaków drogowych i zaleca „w miarę możliwości skierować okoliczne drogi do miasta, ale bez szkody dla okolicznej szlachty”. Nie oznacza to jednak, że Mława leżała na uboczu szlaków. Wręcz przeciwnie. To w jej pobliżu przebiegał wspomniany już szlak wiodący z Płocka na tereny pruskie przez bród Sgiersk na Orzycu, dokładnie opisany w dokumencie oprawy wdowiej księżnej Elżbiety płockiej z 1349 r.⁷² Szedł on koło: Szyjek, Lipy, Strzegowa, Kuskowa, Pokrytek (Niedzborza), Sułkowa, Dąbka, Kosin, Wyszyn (Stupska), Otoczni, Wieczfni i Kuklina. Zwróćmy uwagę, że kilka z tych osad leży w bezpośrednim sąsiedztwie Mławy, ale ona sama nie jest wymieniona, co wskazuje na to, że jeszcze nie istniała.

Podobnie jak w przypadku Janowa, nadanie prawa chełmińskiego było uwieszczeniem rozpoczętego nieco wcześniej osadzania miasta, skoro nazwa Mławy pojawia się już w 1426 r.⁷³ jako miejsce sprawowania sądów, a wkrótce po lokacji dowiadujemy się o działających tu licznych rzemieślnikach. Głównym przedmiotem handlu, podobnie jak w przypadku Janowa, było bydło i konie pędzone na targi pruskie (stąd nazwa terenowa *Rosegarten*)⁷⁴, przede wszystkim do pobliskiej Nidzicy, od którego płacono tu cło lądowe, poświadczone od 1498 r.⁷⁵

Mława, wcześniej niż Janowo przeszła w ręce królewskie. Stało się to po inkorporacji księstwa płockiego w 1495 r. Szybko też zdystansowała Janowo, a to z racji dogodniejszego połączenia z Działdowem i Nidzicą oraz innymi miastami mazowieckimi, głównie Płockiem, a także dzięki obsłudze handlu tranzytowego i istnieniu tu urzędów administracyjnych i sądowych.

Jak zatem wykazano, geneza mazowieckich miast na pograniczu z państwem zakonnym oraz czas ich powstania nie są tak jednorodne, jak uważa się w literaturze przedmiotu.

⁷¹ W. H. Gawarecki, op. cit., s. 126–131; MRPS, t. IV/3, suppl., nr 635.

⁷² NKDM, nr 296.

⁷³ KDKM, nr 162.

⁷⁴ H. Horodyska-Gładkowska, *Niektóre cechy gwarowe na terenie dawnej Ziemi Zawkrzeńskiej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów...*, s. 95, znana nie tylko w Mławie, ale i w innych osadach na Zawkrzu.

⁷⁵ *Lustracje województwa płockiego 1565–1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska, S. M. Szacherska, Warszawa 1965, s. 158.